

॥ पदवाक्यरत्नाकरः ॥

महामहोपाध्याय श्रीगोकुलनाथ भट्टाचार्य विरचितः,

श्रीकांची प्रतिवादिभयंकरं अनन्ताचार्येण परिशोधितः,

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायाम्

अमुद्रयत् ॥

॥ श्रीकाञ्ची ॥

१९०४

अस्य पुनर्मुद्रणादिविषये मुद्राशालाधिपस्यैवाधिकारः।

त्वसंस्र्गावच्छिन्ना प्रकारतानिष्ठविशेष्यतानिरूपिताश्च न धर्मान्तरेणा-
वच्छिद्यते , समवायेतरसंस्र्गावच्छिन्नाया जातिप्रकारताया धर्मा-
वच्छिन्नत्व नियमे मानाभावात् । अतएव गौरिति बुद्धे रनुव्यवसा-
येन प्रकारताविशेषणतया शुद्धस्य गोत्वादे ग्रहणं , नतु गोत्वत्वचि-
शिष्टस्य , तथोपनायकस्य व्यवसायस्याभावात् । अतएवच जाति
शक्तिवादिनोपि शुद्धगोत्वमेव शक्तिविशेषणतया वगाहमानं गोत्वशक्तं
पदमिति प्रतियन्ति । अपरा प्रवृत्तिनिमित्तपरिचायकधर्मावच्छिन्ना ,
यथा - बुद्धिविषयधर्मप्रकारतानिरूपित बुद्धिविषयवद्भृत्तिविशेष्यताक
बुद्धिस्तत्पदजन्येति सर्वनामपदसंकेतस्य या गोत्वादेः प्रका-
रत्वांशे प्रकारता , साहिस्वरूप सद्बुद्धिविषयत्वावच्छिन्ना ।
नहि तत्र संकेतेन प्रकारतायां बुद्धि विषयत्वावच्छिन्नत्वमपि विष-
यीक्रियते । इतरा संकेतप्रकारतायां यद्दर्मावच्छिन्नत्वमवगाहते
तद्दर्मावच्छिन्ना , यथा - धन्यपदात् पुण्यत्वावच्छिन्नया प्रकार-
तया निरूपितायाः पुण्यवद्विशेष्यतायाः प्रतियोगिनीबुद्धिर्जायतामिति
संकेतस्य पुण्यवृत्तिः प्रकारता । यथावा लोमत्ववच्छिन्न लोम
प्रकारतानिरूपितलांगूलत्वावच्छिन्न विशेष्यत्वेना ऽभिन्नावच्छिन्ना -
लोमलांगूलत्वोभयावच्छिन्ना या लोमवल्ललांगूलवृत्तिः प्रका-
तरूपकपशुवृत्ति विशेष्यताक बुद्धिः पशुपदजन्येति संकेतस्य
लांगूलादिवृत्तिः प्रकारत्वविशेषणता - प्रकारतावच्छेदकतया-
भासमानेन लांगूलत्वलोमादिना अवच्छिन्ना । एषा त्रिविधापि प्रवृ-
त्तिनिमित्ते संकेतोद्देश्यबुद्धिविशेषण प्रकारत्वविशेषणता कचिदेकैव,
तदितरप्रकारकत्वानवच्छिन्ना तत्प्रकारताक बुद्धित्वावच्छिन्ना संकेतो
द्देश्यतेतियावत् । तथाच - कश्चित्संकेत एकमात्र धर्मप्रकारक बु-
द्ध्युद्देश्यकः , यथा गोपदस्य तत्पर्याय तदादिपदस्य धन्यादिप-
दस्य च । अपरो नानाधर्मप्रकारक बुद्ध्युद्देश्यकः , यथा धा-
वलयपञ्चावोभयविशिष्टवाचिनः पुण्डरीकादिशब्दस्य , धातकर्मत्व

गाणा विकारान्तस्मरण द्वारकपदार्थबोधकत्वसम्भवा दधीत्येववाचकं, नतु दध्यदध्नादीति सांप्रतं; वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् । नापि दधीति प्रकृतिमंगीकृत्य व्याकरणे नानाविधविकारप्रतिपादना द्विनिगमनाशक्या, व्याकरणस्य प्रवृत्तिदाघवोत्प्रेक्षितप्रकृतिप्रत्ययादेशा देशिभावसहस्रव्युत्पादित निष्पन्नसाधुपदस्य पारमार्थिकपदपदार्थसम्बन्धा प्रतिपादकत्वात् । अन्यथा नानाविधाना मनुबन्धानामागमानां नित्यमश्रयमाणानां क्तिवादिप्रत्ययानां मौणादिकानां च प्रकृतिप्रत्ययविभागानां तत्तदर्थशक्ति कल्पनाप्रसंगात् । यदाह हरिः- “ उपायाः शिक्ष्यमाणानां बालानाधुपढालनाः । असत्ये वर्त्मनिस्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥ ” इति । यज्ञकर्मप्रयोगार्हं निष्पन्नशब्द व्युत्पादना र्थमाप्तायस्य च रक्षोहागमलव्वसंदेहप्रयोजनाय प्रवृत्तं व्याकरणं दध्यं प्रकृतिं कल्पयित्वा अनधिपरे सम्प्रसारणविधिना दधीत्यादिसाधयितुं च क्षमते । नच - फले विसंबदति । एवं देवोवनं पितानदीत्यादौ विसर्गमकाराकारलोपानामेकत्ववाचकत्वम्, उततैः स्मारितस्य सोः? विपरीतञ्चान्न विनिगमकं, कुत्रापि साधुशब्दे अप्रयुज्यमानस्य सकारस्य वाचकताया व्यवहारेण गृहीतुं मशक्यत्वात् । नच्चादेशानां नानात्वादेकस्यादेशिनो वाचकत्वमिति युज्यते, व्याकरणभेदेन सुसि रिकु प्रभृतीनामादेशिना मप्यनेकत्वात् । “ उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिता ” इति न्यायात् । किञ्च- विसर्गेण सुकारः तेन चैकत्वं स्मरणीयमिति परम्पराकल्पने गौरवात् विसर्गस्य स्मारकतया तदनुभावकत्व मुचितम् । तस्मात् साधुनि पदे प्रयुज्यमाना विकाराएववाचकाः । तदाहुरभियुक्ताः - “ साधुशब्देन्तर्गता हि बोधका नतु तस्मृताः । व्यवस्थिते व्यंवाहते स्तद्धेतुन्यायत स्तथा ” इति । आदेशा विसर्गादयस्तावत् श्रयमाणत्वेनान्यथाकर्तुं मशक्यतया व्यवस्थिता व्यवहारबलेन बालैर्गृहीतसंगतिकाः परैरपि पदार्थबो-
हस्यादेशिनः कल्पपदार्थबोध प्रयोजकभावाश्च । आदेशिनस्तु

एतेन क्रियामात्रसाक्षात्पदगणने सम्बोधनान्तस्थोद्धेयः प्र
नृत्तकषवेति ध्येयम् ।

अन्यत्रामन्त्रणा लिंगवचने प्राह केवलम् ।

विभक्तिः प्रथमा कर्माद्याधिक्ये न्या विभक्तयः ॥ ७ ॥

आमन्त्रण प्रथमाभिन्ना प्रथमा वरइत्यादौ पुंस्त्वं, लक्ष्मीरित्य
स्त्रीत्वं, बृहन्नलमित्यादौ नपुसंकात्वं, एकत्वादिखंख्यास्वरूपं वचनं
निधत्ते । द्वितीयादवस्तु विभक्तयः कर्माद्याधिक मभिधाना
लिंगवचने प्रतिपादयन्ति । नतु कैवल्येन । ननु “ प्रातिपद्वि
लिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमे ” त्यनुशासनात् जातिवाचिनो गव
पदात् व्यक्तिलाभार्थं प्रथमाया व्यक्तौ, द्रोणो ब्रीहि रित्यादौ द्रोण
परिमाणस्य ब्रीहौ वेदान्बशाद्गुह्यस्वरूपे, तथैवारलिःकुण्ड मित्य
परिमाणवचनेषु शक्ति आवश्यकी; अन्यथा व्यक्ते रलाभात् प्रा
प्तिकार्येषु वेदान्बशाद्योगादिति चेत्? उच्यते -

अन्यलभ्यतया जातिमतो गुणवत् स्तथा ।

निरर्थः प्रातिपदिकाद्यर्थेषु प्रथमाविधिः ॥८॥

मन्त्रादिप्रातिपदिकादेव आक्षेपा लक्षणया शक्त्यावा व्यक्ते गुह्य
परिमाणवतो लाभजन्ये व्यर्थः प्रातिपदिकार्थादौ प्रथमावाच्य
प्रतिरिति ।

सूत्रेण प्रातिपदिकार्थः सत्ता व्यक्ति रेव सा ।

आकृतिः परिमाणं तद् [वृत्ति] व्यक्तिधर्मोपलक्षणम् ॥ ९ ॥

प्रसिद्धे लिंगवचने तावन्मात्रे विवक्षिते ।

प्रथमान्तप्रयोगस्य साधुत्व मनुशिष्यते ॥ १० ॥

प्रातिपदिकार्थः सत्ता, वृत्त्या तथैव व्याख्यातात् ; वचन
न्येकारवद्विरुद्धत्वसंख्याः, परिमाण आकृति रवयवसंस्थानस्वरूप
तया प्रशुत्तितिसितसामान्य सुपकक्षयते, तावत्सु परस्परविशुद्धाकृति

विषयताकेषु विवक्षितेषु कर्मादौ वा विवक्षिते प्रथमान्तप्रयोगो नप
 भ्रष्टतया नादित्वेनाभ्युदयविशेषसाधनत्वेन जातिविशेषेण वा साधु
 रित्येव प्रातिपदिकेत्यादिसूत्रार्थः । नतु प्रातिपदिकार्थवाचिका प्रथमे
 त्यनुशासनं मिदम् । “ अनपभ्रष्टता ऽ नादि र्यद्वाभ्युदयसाधनम् ।
 व्याक्रिया व्यञ्जनीया वा जातिः कार्पाह साधुता ॥ ” इत्यनेन लक्षि
 तस्य साधुत्वस्यानुशासनाय व्याकरणप्रवृत्ति रित्याकरेषु, “ साधुत्व
 ज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः ” इति वाक्यपदीये च व्यक्तत्वात् ।
 “ अक्षिप्ये ” “ प्रधानप्रत्ययार्थवचनं अर्थस्यान्यप्रमाणकत्वादि ” इति सूत्रे
 ऽर्थस्य पदार्थयो र्वाच्यवाचकभावस्य प्रधानोपसर्जनभावस्यच प्रमाणान्तर
 सिद्धत्वेन व्याकरणाप्रतिपाद्यत्वमिति पाणिनिनैवाभिहितत्वात् । “ खिद्धे
 शब्दार्थसम्बन्धे खमानायामर्थावगतौ साधुभिश्वा साधुभिश्च गम्याच
 गम्येतिवन्नियमः क्रियत ” इति भाष्यस्वरसान्ध । व्याकरणस्यशक्ति
 ग्राहकमध्ये परिगणनन्तु- प्रातिपदिकार्थेत्यादिसूत्रेण व्यक्तिङ्गिणप्रवृत्ति
 निमित्तसंख्याबोधकं प्रथमान्तंस्त्वाध्विति कृणतउक्ते बोधकत्वान्यथा
 लुपपत्त्यावृत्तौ कल्प्यमानायां प्रातिपदिकाप्राप्ययो ङिगसंख्ययाः सुपां
 सुक्प्राप्ययो व्यक्तिप्रवृत्तिनिमित्तयोश्च प्रातिपदिकानां शक्तिः कल्पत
 इति प्रमाणान्तरोत्थापकतया, नतु साक्षात् ।

अभेदत्वेन नामार्थे सुपां वृत्ति रितिभ्रमः ।

व्याक्रियातः प्रतीयन्ते साधुत्वार्थाः सुपो यतः ॥ १-३ ॥

यच्च प्राग्व्युत्पादितं स्वरूपभेदाभावात्वेन प्रातिपदिकार्थव्यक्तयो
 विशेषणविभक्तीनामर्थ इति । तदपि न, विशेषणविभक्तीनां साधुत्व
 माश्रयार्थकत्वस्य व्याकरणसिद्धत्वात् । तथाहि - “ लुपियुक्तवद्भ्यक्ति
 वचने ” इत्येकं, लुप् शब्देन लुप्ते प्रत्यये प्रकृतिङ्गिवचनेएव प्रयो
 क्तव्ये, नतु लवणादिपद वद्विशेष्यनिघ्नतया ङिगवचनान्तरप्रयोगः,
 यथा पञ्चालानाम क्षत्रिया नियत बहुवचनपुङ्गिविषया स्तेषां निवासे

जनपदे तद्धितं लुपि कृते पांचालाजनपद इति, तथा विदेहाः कुरवे
 नभ्रामत्स्या अङ्गावङ्गाः कलिङ्गाः सुता इत्यादित्यर्थकम् । अपरः
 " विशेषणानां च जाते " इति, तद्विशेषणानां च तद्व्यक्तिवत्त्वं
 न्यातां, जातिवाचिपदवर्जयित्वा, यथा पांचालारमणीयाः, जातौ
 पांचालाजनपदः, एवं गोदौ बहुक्षीरघृतौ, जातौ तु गोदौ ग्रामहत्यर्थकम्
 एतत्सुवृद्धित्वं प्राचीनवैयाकरणानां मन्थं "तद् शिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्
 इति पाणिनि रसूत्रयत् । पांचालादीनां नियतलिङ्गवचनत्वं तद्विशे
 णानां वा दुर्लभयोगक्षेमं न शिष्यं, यतः संज्ञानियतो व्यवहार स्वस्मा दे
 प्रमाणा वनर्थकानां पांचालादिषु विशेषणपदेषु तत्तल्लिङ्गवचनवर्षा
 सुव्यानुवृत्तीकानां सुपां प्रति नियमनस्य सिद्धत्वात् ; आपोदारा इति
 द्वित्यर्थः ।

सुवर्था एव नामार्थः सुपा मल्पत्वलाघवात् ।

व्यंजकं प्रातिपदिकं मत मित्यप्यसंगतम् ॥ १२ ॥

येतु घटादीनपि प्रातिपदिकार्थान् वाचकसंख्यालाघवेन सु
 भेद वाच्या नाहुः, तेषां मते यदि घटाद्युत्तरसुत्वेन वाचकताय
 प्रविष्टत्वमेव प्रातिपदिकस्य व्यंजकत्वं तदा क् लाघवावकाशः
 अथ सुत्वेनैव वाचकत्वं, तत्र च प्रातिपदिकसमभिव्याहारे विकरणां
 रवाचकस्योपधान मिवोपयुज्यते इति मतं, तदापि स्वमासे सुव्विनाकृत
 दन्वयबोधो न स्यात्, न स्या च्चार्यवत्त्वाभावे प्रातिपदिकसंज्ञैवेति दिक्

कालापास्तु चैत्रः पचति ओदमः पच्यते, छेत्तुं सांप्रतं वृध
 इत्यादौ तिङ् निपातादिभि रभिहितं कारकं प्रथमार्थः । तथा च
 चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्राभिन्ने कर्तरि पाककर्ता चैत्रार्थकर्तृत्वे वा पाव
 कर्तृत्वं तादात्म्येनान्वेति । प्रतिपाद्यतां वा सुबाख्याताभ्यां कत
 तात्वेनैकव्यक्तिः एकत्वत्वेनैव एका संख्या, अन्यथा ब्राह्मणस्य पाव
 कर्तृत्वसम्प्रदानत्वोभयविवक्षायां पचति ब्राह्मणाय देहीति प्रयोगप्रसं

मात् । सिद्धान्ते तु तिङ्पात्तकारकाणां प्रथमोपात्तकारक एव तादात्म्येनान्वयाच्चतुर्थ्याश्च सम्प्रदानाभिधायित्वात् तदर्थं कर्तृत्वतादात्म्यवाधादेव न तथा प्रयोगः । पञ्चति चैत्रेणेत्यादौ तृतीयोपात्ते कारके न तादात्म्येनान्वयः, तृतीयासा स्तिङ्गादिभि रनभिहिते कारके एव साधुत्वात् । धात्वर्थान्वितकर्तृत्वं तृतीयार्थो न तु तिङ्गर्थान्वयद्वारेण्यनभिहितसूत्रार्थः । अथवा तिङ्गा स्वार्थस्य प्रातिपदिकार्थान्वयसुद्धौ जननीयां तदर्थबोधकसुपापि सहकारित्वम् । अत एव चैत्रः पञ्चत इति न प्रयोगः । आख्यातोपात्तद्वित्वान्वये सुपुञ्जितद्वित्वापास्यतेरपि सहकारित्वात्, उभाभ्यां प्रत्ययाभ्या मुपस्थितस्यैकद्वित्वस्यान्वयबोधोपगमात् । तथाच कर्तृत्वमपि यदि सुपानुपस्थितं स्यात् नाख्यातेन बोधयितुं शक्येतेति तस्य प्रथमान्तार्थतास्तिङ्गिः । एतेना प्रथमा समानाधिकरणे लटि शत्राद्यादेशनियमात् पञ्चते देवत्तयेति प्रमाणं, न तु पञ्चति देवदत्ताय देहीतिवाक्यं, अतो व्यर्थं स्तदुपपादनाय प्रथमाया अभिहितकारकाभिधायित्वकथनप्रयास इत्यपास्तं; संख्यांशइव कारकांशेपि सुपुत्तिङ्गो स्तुल्यार्थत्वावश्यकत्वात् । अपाक्षीदेवदत्तायदेहीनि प्रयोगस्य तथाप्यप्रत्याख्यानान्च, तत्रशतुरप्रवृत्तेः । यत्रच कृतद्वितसमासैः कारकाभिधानं पाञ्चकश्चैत्रइत्यादौ वत्रा प्यध्याहृतास्ति क्रियाकर्तृत्वमेवप्रथमार्थः । अतएव " अस्तिर्भवन्तिपरः प्रथमपुरुषेष्यप्रयुज्यमानोप्यस्ती " लिकात्यायनः । प्रथमपुरुषइत्युपलक्षणं, देवदत्तत्वं शूरोहं ब्राह्मणइत्याद्वावक्ष्यस्मि इत्याद रप्यध्याहारोध्येयः । द्वितीयादि विभक्तयस्तु तिङ्कृतद्वितसमासै रनभिहिते कारके भवन्तीति सर्वदर्शनसमानमिति चदन्ति । तान् प्रत्युच्यते -

उक्तार्थानाम प्रयोगा द्विभक्त्यन्तरवाधतः ।

अर्थतः प्रथमोपात्ता प्रथमैव प्रयुज्यते ॥ ११ ॥

पार्थएत्र घटोनास्ति हंसीवविमलंजलं ।

कल्की म्लेच्छान्तकः कालान्नय इत्यादिदर्शनात् ॥ १४ ॥

चैत्रः पचतीत्यादावाख्यातेन कर्तृत्वेभिहिते अनभिहिताधि
या तृतीया न सम्भवत्येव । अनभिहिताधिकारश्च उक्तार्थनामप्रयो
न्यायन्तैव ज्ञापकः । अतएव बहुपदुरियादौ बहुधा उक्तार्थत्वाद्ग्रे
चाद्यनुपत्त्या बहुपदुकल्पा इत्याद्याः प्रयोगा न भवन्ति । नच केवल
तिः प्रयोक्तव्या इति चैत्रपदानन्तरं सुपः प्रयोगावश्यकत्वा
अथमोपात्तस्य त्यागे बीजाभावाच्च प्रथमैव सत्सुः, पचति चैत्रापेति प्र
प्रसंगस्तत्रापिदुरुद्धरः । आख्यातार्थकर्तृत्वादेः प्रातिपदिकार्थेन स
सुवाप्यन्वयो येन तथाविधः प्रयोग प्रसंगः, अपितु प्रथमार्थे
चैत्र ? अस्तुहि प्रथमार्थे तथा प्यन्वयसम्भवेन चैत्र पचतीति ।
नप्रसंगात्, सम्बोधनप्रथमाया अपि प्रथमात्वेनकर्तृत्ववाचकतासंभव

अथ प्रकृत्यर्थविशेषितस्वार्थ बोधकभिन्नया प्रथमयासहैवा
नस्य तादात्म्येनान्वयबोधोपयिकाकांक्षा भ्युपेतव्या, अत एव श्रु
स्वाहेत्यादौ छन्दसिव्यत्यानुशासनबलेन संप्रदानत्वार्थिकापि ।
मा नाख्यातसव्यपक्षेतिचेत् ? तर्हि प्रकृत्यर्थ विशेषित कर्तृत्वा
बोधिका प्रथमापिकथं तथास्यात्, चैत्रकर्तृत्वं पाककर्तृत्वाभिन्नमि
बोधेनैवम्य कर्तृत्वविशेषणत्वात् । यदिचपाककर्तृत्वाभिन्न कर्तृत्व
चैत्र इति बोधोभ्युपेयते, तदा शुद्धकर्तृत्वत्वावच्छेदेन पाकक
त्यान्वयबोधजनने कृतिः पाककृतिरिति वाक्यस्यैवा सामर्थ्यं दुरुद्धरम
तादात्म्यसंसर्गावच्छिन्न तद्धर्मविशिष्ट निष्ठप्रकारता निरूपित वि
पताया निरवच्छिन्नावच्छेदकतासंसर्गेण वाक्यार्थबुद्धे स्तद्धर्मभेदप्र
नस्यात् । चैत्रकृतिः पाककृतिरित्यादौ तु कृतिस्वनिष्ठविशेष्यता वच्छ
दकता सामानाधिकरण्येन चैत्रायत्वावच्छिन्नैव, तद्विशेष्यविशेषणतय
नाज्ञानस्यापि तन्निष्ठावच्छेदकतायां सामाधिकरण्येना वच्छेदकत्वात्
विशेष्यतापान्नेववा ऽवच्छेदकताद्वयानिरूपितत्वं, अवच्छेदकतायां वा
स्वनिरूपक विशेष्यतानिरूपकत्व संबन्धनावच्छेदकताविशिष्टभिन्नत्वं ।
नच स्वस्वविशिष्ट मन्यत्रात्माश्रय सहनशील विशेषणावादि संबन्धेभ्यः ।

द्वितीया मौट्शस स्तत्रा नुवःवावक्षरे टशौ ।

तस्मा दौ वदति द्वित्वं बहुत्वं ऋवतेवसः ॥ १ ॥

अम् औट् शलिति द्वितीया । सम्पदं, उशनः
ग्लाव इत्यादौ श्रूयमाणा स्तदीया भागा अम् औ अस् इत्येव वाचक
टशावलुब्धौ वाचकानन्तर्भूतौ । अत एव प्रथमा द्वितीया साधारणे
त्वेन द्वित्ववाचकत्व मस्त्वेन बहुत्ववाचकत्व मित्मनुगमोपि सम्भवात्
शास्त्रं जस् डल्लि डलां ङिगाभिधानौपयिकैकरूप मभ्युपेयम् ।

फलव्यापारयोः सर्वधातूनां वृत्तिरिष्यते ।

द्वितीयार्थो धिकरणं फलगामीति शाब्दिकाः ॥ २ ॥

सर्वधातूनां फलव्यापारयोः पुष्पवन्तादिपदवन्नानार्थवद्वा शक्ति
एकपदोपात्तयो रपि परस्पर मन्वयो न विरुद्धः, परेषा मप्याख्याता
कृतौ वर्तमानत्वस्य वैयाकरणानां कर्तरि संख्याया आन्वयबोधद
नात् । फलन्तु संयोगविकल्पादिताद्रूप्येणैव गमिपच्यादिवाच्यम्
व्यापारास्तु रथो गच्छतीत्यत्र स्पन्दविशेषत्वेन, तुरगो गच्छतीत्य
प्रयाणत्वेन, वह्निः पचतीत्यत्रोर्ध्वज्वलनत्वेन, शरीरं पचतीत्यत्राधिश्च
णावतारणफूत्कारवादिना, पुरुषः पचतीत्यत्र प्रयत्नत्वेन, अवगम
मान सकलव्यापारानुगतधर्मविरहात् अननुगतानां प्रवृत्तिनिमित्तान
स्वरूपसता मनुगमकेन बुद्धिविशेषविषयत्वेन सर्वनाम्ना मिव धातून
शक्याः । भवन्तु वा फलजनकतावच्छेदकत्व मेव प्रयत्नत्वादीन
स्वरूपसदनुगमकम् । अत एव यद्दर्मावच्छेदेन विकल्पादिजनकत
ग्रह स्तद्धर्मावच्छिन्न मेव पच्यादिनो पस्थाप्यते । धात्वर्थव्यापार
एव भावनोत्पादिता क्रियेति व्यपदिश्यते । तत्रैव प्रधानतया भास
माने ऽनुकूलत्वसंसर्गेण फलस्य, आश्रयत्वेन वर्तमानत्वादे राधेय
त्वेन विभक्त्युपस्थाप्य कर्तुं रन्वयः । कर्तरि आख्यातोपात्ते तदर्थ
संख्याया आधारत्वेन, प्रथमार्थस्य तादात्म्येन, प्रथमार्थे प्रथमोपात्त

संख्यादे रितिसम्बन्धः । फले च कर्मविभक्त्युपस्थाप्यस्याधिकरणस्या
धेयत्वेन, अधिकरणेच द्वितीयान्तार्थादे रभेदेन, द्वितीयान्तार्थे द्विती
यार्थे वा द्वितीयोपात्तसंख्याया विशेषणत्वम् । तेन चैत्र ओदनं पचती
त्यत्र एकचैत्राभिन्नैकाधिकरणवृत्ति रेकौदनाधिकरणवृत्तिविकल्पात्तजनि
का वर्तमाना क्रियेत्यन्वयबोधः ।

युज्यते च क्रियायाः प्राधान्यं, तत्र गुणीभावः कारकाणां ।
अत एव “ भावप्रधान माख्यात ” मिति निरुक्तस्मृतिः आख्यातान्त
पदाना मथेषु भावस्य क्रियाया एव प्राधान्य मभिधत्ते, “ धात्वर्थः
केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ” इति परिभाषणात् । अत एव
पचन्ति कल्पं चैत्रदेवदत्ता इत्यादौ साधुत्वार्थं नियतं नपुंसकैकवचनं,
क्रियायाः लिंगसंख्यान्वयायोग्यत्वेन बहुवचनाद् रसमवेतार्थकत्वात् ।
कर्तुः प्राधान्यतु तत्र लिंगसंख्यान्वययोग्ये तिङुपात्ते च सुबुपात्तापि
संख्यान्विधादिति बहुवचनप्रयोगप्रसंगः; आचार्यकल्पा द्विजा इतिवत् ।

किंच पश्यमृगोधावति इत्यादावेकधाक्यत्वं “ तिङ्ङुतिङ् ” इति
सूत्रस्वरसिद्धम् । तत्र यदि धावनकर्तामृगोदर्शनक्रियायां कर्मतया
न्वेति तदामृगात् कर्मणि द्वितीयाप्रसंगः । अप्रथमासमानाधिकरणस्य
लटः स्थाने शतु नित्यत्वेन तादृशप्रयोगएव न साधुः स्यात् । सिद्धा
न्तेतु मृगकर्तृकधावनक्रियाया दृशिक्रियायामन्वयइति धातोः प्रातिपदि
कसंज्ञाविरहा चद्वितीयाप्रसंग इति सर्वथा भाष्याभ्युपेतक्रियाप्राधा-
न्यमेव श्रेयः ।

तथा चौदनं पचति चैत्र इत्यत्र एकोदनाधिकरणके विकल्पत्यनु
कूले व्यापार एकचैत्राभिन्नकर्तृके प्रतीयमाने ओदनादेरन्यलभ्यत्वा
दधिकरणमात्रं द्वितीयार्थः । अधिकरणत्वंचा खण्डोपाधि र्गगना
भावादिस्वरूपो तिरिक्तो वा स्वरूपेणैव जातिवत् द्वितीयापदप्रवृत्ति
निमित्तम् । अत एवाधिकरणत्व माधेयत्वं वा द्वितीयार्थो नत्वधिकरण

मिति दार्शनिकमत मत्वास्तन्, अधिकरणतात्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वं गौरवात् । कालं पश्यतीति प्रयोगप्रसंगात्, विकलता कालवृत्त्यधिकरणता निरूपकत्वस्यावाधात् । तत्तत्संस्पर्गावच्छिन्नाधिकरणतान्न ननु ह्यन्तु सन्ध्यपेक्षद्वितीयाशक्यत्वे नानाशक्तिकल्पन प्रसंगः । अधिकरणस्य द्वितीयार्थतावाद्दत्तु तत्तद्वाच्यं फले संस्पर्गविशेषेण द्वितीयार्थाधिकरणान्वयइति व्युत्पत्तिरेव विश्वित्रा, नतु शक्तिः । अत एव कर्म ककारपर्यायत्वमपि द्वितीयाया उपपद्यते, चैत्रेणौदनः पच्यते इत्यादौ हि एकौदनाधिकरणक विकलतिजतिका एकचैत्राभिन्नकर्तृक पञ्चक्रिया प्रतीयते । तत्रौदनादे रन्यत्कम्बलादाश्रयमात्रं लकारार्थः नन्वाश्रयार्थं, प्रातिपदिकसामानाधिकरण्या तु उपपत्तेः ।

ननु तथापि यत्र कर्तृकर्मोभयगामि संयोगादिकलं तत्र चैत्रे चैत्रं गच्छतीति प्रयोगप्रसंगः, चैत्राधिकरणक संयोगजनकस्य गमनस्यावाधितत्वादिति चेन्न- परया कर्तृसंज्ञया वाधितत्वेन द्वितीयाप्रवृत्तेरभावात्, कर्मसंज्ञैव हि द्वितीयानिमित्तम् । अत एव "अपादान सन्प्रदान करणाधारकर्मणां कर्तृसंज्ञाभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रथमं" इति पठन्ति ।

तच्च द्वितीयोपात्तमधिकरणं फलगामि धात्वर्थफलान्वेति । तथाहि- पच्यर्थविकलता वचयवद्यदितपरम्परया, गम्यर्थसंयोगे त्यज्यर्थ विभागेच समवेतत्वेन द्वितीयार्थाधिकरणस्यान्वयः । जानाते रावरण भद्रः प्राकृत्यांवा फलम् । आवरणं त्वविद्याज्ञानमिति व्यपदिश्यमानो भावविशेष औपनिषदानां प्रसिद्धः । अतीतानामपि सूक्ष्मरूपेणावस्थिताना निदानोत्तनन ज्ञानेन फलं जन्यते, तेनातीत मनागतं वा जानातीति नालुपपन्नं । यदाह हरिः- " तिरोभावाभ्युपगमे भावानां सैव नह विना । तद्वक्रमतिरोभावे नश्यतीति प्रतीयते ॥ " इति ।

जानातीच्छति द्वेष्टि करोति पश्यतीत्यादौ ज्ञानेच्छा द्वेषप्रयत्न आशादीनि फलानि, तदनुकूलामनोयोगाद्यो व्यापाराद्य क्रियाः ।

अतएवचक्षुः पश्यतीति ज्ञाञ्चित्कप्रयोगः । तत्रच विषयत्वोद्देश्यत्वबाध्य
एव साध्याव साक्षात्कारित्वैः सम्बन्धै द्वितीयार्थाधिकरणस्य ज्ञानादौ
फलेन्वय इत्यपि केचित् ।

वस्तुतस्तु धातुना प्राधान्येन बाध्यमानो धात्वर्थः क्रिया, अत्र
विशेषणतया भासमानो धात्वर्थः फलमिति परिभाष्यते । क्रियायाः
साक्षात्कारणं कर्ता, फलस्याधिकरणं कर्म । अतएव फल
स्यैव प्राधान्याविवक्षायां तण्डुलः पच्यते स्वयमेवेत्यादी विकल्पति
रेवक्रिया, तदधिकरणे कर्त्तरिणकारः । तथाच जानातेविषयताज्ञमि
श्व , इच्छते इद्देश्यताकामश्च, करोतेः साध्यतायत्नश्च, द्विषेद्विष्ट
साद्रेषश्च, दृशेत्कौकीकीविषयता साक्षात्कारश्च, अनुमितेविधेयतानु
मितिक्षे त्वेवं फलव्यापारौ क्रमात् प्रतिपाद्यौ । तत्र फलेविषयता
दावाधाराधेयभावेन द्वितीयार्थाधिकरणान्वय इति वैषाकरणाः । .

ननु- तन्मते करणाधिकरणादि निष्ठव्यापाराणामपि धातुना
प्राधान्येनाभिधानसम्भवा ज्ञातूपान्तव्यापाराश्रयत्वेन स्वतन्त्रतया कर्तृत्वं
स्यादितिचेत् ? स्यादेव, अस्तिश्लिनन्ति पचतिस्थाल्य पसरति
धराधरो ददतिद्विज इत्यादौ कर्तृताकारकान्तरे । साध्यस्तिश्लिनतीत्यत्रा
वयववृत्त्यारंभकसंयोगप्रतिद्विद्विभिभागश्लिनन्तेरर्थः फलं, तच्चावयविना
द्वितीयार्थाधिकरणेन समानाधिकरणतया व्यपेक्ष्यते, नत्वाधाराधेय
भावेन । अतएव तृणंश्लिनतीति प्रयोगो नतु दलद्वयमिति । तत्फला
नुकूलव्यापारः करणनिष्ठो यदा विवाक्षित स्तदाकरणस्यापि कर्तृत्वम
विरुद्धं । अतएव "विवक्षातः कारकाणिभवंती"तिप्रवादः । एवं स्था
लीपचतीत्यत्राधिकरणस्य विकल्प्यनुकूलोव्यापारः संतापनादिः,
गिरि रपसरतीत्यत्रा पादानस्या पसरतिफलविभागानुकूलकर्माभि
मुख्यादिः, द्विजो ददातीत्यत्र ददातिफलस्य स्वत्वध्वंसस्य स्वत्वा
न्तरस्य वा नुकूलोत्तमत्यादिः सम्भवतीति विवक्षावशात् सर्वस्य कार-
कान्तरस्य कर्तृत्वमवसेयम् ।

ननु तथापि कर्मवृत्तिव्यापारे प्रतिपाद्ये कर्मणामपि कर्तृत्वं स्यादिति चेत् ? कुतो न स्यात् ,

अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धधाति च ।

इत्यादि दर्शनात् कर्मण्यपि कर्तृत्वं मिष्यते ॥ ३ ॥

अधिगमविषयत्वं स्मरणविषयत्वं श्रद्धाविषयत्वं च धातुना फलव्यापारयो विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासनेन प्रत्याख्यते । प्राधान्यवशात् क्रियाभावप्राप्तस्य फलस्याधिकरणं शास्त्रार्थो भवत्यधिगम्यादिकर्ता ।

यत् - ' एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पञ्चादयः । स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यं रूपं समास्थिताः ॥ ' इति वाक्यपदीयवाक्यस्य - ' एकदेशे फलमात्रे व्यापारमात्रे समूहेवा धातवः प्रवर्तते, तेनव्यापारा विवक्षायां फलमात्रे फलाविवक्षायां व्यापारमात्रं च धातुप्रयोगः, यथा पच्यते आदनः स्वयमेव पचति चैत्रइत्यादा ' वित्यर्थं व्याकुर्वाणा अधिगच्छति शास्त्रार्थ इत्यादौ विषयता स्वरूप फलमात्रं गमिवंदति अतएवा यमकर्मको धातुरिति वदन्ति । तन्न, तथासति अधिगच्छति स्मरति श्रद्धधाति धातूनां पर्यायता प्रसंगात् । तस्मा दधिगमव्यापार विशेषिता विषयता धात्वर्थ इति सारम् ।

नन्वेव मधिगमादेः फलत्व प्रसक्त्या तदधिकरणानां कर्मत्वं स्यादिति शिष्य मधिगच्छति शास्त्रार्थ इति प्रयोगप्रसंगः ; नच "बुभुक्षितं न प्रतिभाति किञ्चि" दिति दर्शनादिष्टापत्तिः, तत्र कर्मप्रवचनीयेन प्रतिनायोगात् द्वितीयाया अकर्मण्येव साधुत्वा दिति चेत् ? वच्यते-

विशिष्टवृत्तिस्वीकारा देकदेशे ष्वनन्वयात् ।

कर्मस्थभावको धातु र्द्वितीयां व्यपेक्षते ॥ ४ ॥

स्मरति शास्त्रार्थ इत्यत्र स्मृतिधातोः स्मरण विषयतायां विशिष्टायां लक्षणास्वरूपा वृत्तिः, ननु विशेषण विशेष्यभाव व्यत्यास-

त्रेण कल्पिताभ्यां खण्डशक्तिभ्यां निर्वाहः, खण्डशक्ति जनितार्थोपस्थितेः फलविशेषणक व्यापारविशेष्यकशाब्दबुद्धिप्रयो-
कायां स्मृधातुत्वावच्छेदेन तादृशशाब्दबुद्ध्यभावप्रयोजकी
भावप्रतियोगित्वबुद्धावेवसहकारित्वाभ्युपगमात् । व्यापार-
कारकफलविशेष्यकबुद्ध्युपयोगिव्युत्पत्त्यन्तरं तत्र खण्ड-
केतमहजनितखण्डोपस्थितेः सहकारिकल्पनंचापेक्ष्यविशिष्टोप-
स्थितेः जनिकाविशिष्टवृत्तिरेवकल्पयितुमुचिता । तथाचविशिष्टप-
र्येकदेशे नद्वितीयार्थान्वयोयुज्यत इतिकर्मस्थभावकानां प्रायेणाक-
रमन्यत्र भावदेशकालाध्वभ्यः । स्मरतिशास्त्रार्थइत्यादौविषय-
फलं, उद्बोधकादिः स्मरणीयमात्रवृत्तिव्यापार इति फलव्यापारयोर्वै-
वेकरण्याभावात्कर्मकःकर्मस्थभावकोधातुरित्यपिवदन्ति ।

नन्वेवं पचति ओदन इत्यपिस्यात्, कर्मव्यापारविवक्षायां ओद-
ः कर्तृत्वसंभवादिति चेत्? उच्यते

निर्वर्त्येच विकार्येच कर्मवद्भाव इष्यते ।

तस्मात्कर्तृलकारेपि धातोः स्युर्यक्चिण्णादयः ॥ ९ ॥

यन्नाम निर्वर्त्य विकार्यचकर्म, तन्निष्ठभावविवक्षायां सकर्म-
द्धातोः कर्तृलकारेपि कर्मवद्भावांनुशासनसिद्धः । तथाच सूत्रं -
'कर्मवत्कर्मणानुल्यक्रिय' इति । कर्मवृत्तिक्रियाश्रयः कर्ता कर्मवद्भवतीति
र्थः । तदप्यनुशासनं कर्मातिदेशत्वाद्यच्चिण्णारत्नपदादीनि क-
र्तार्याणिविधत्ते, तेनच पच्यते अपाचि ओदनइत्येवप्रमाणम् । नतु
त्यपाक्षीदिति ।

नन्वेवं यत्र भावलकारः तत्र कर्मकार्यं द्वितीयास्यादिति तण्डुलं
पत इति प्रयोगप्रसंग इति चेत्? उच्यते-

कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यनुशासने ।

द्विलकारकनिर्देशात् सूत्रादित्यनुवर्तते ॥ ९ ॥

छिन्नाशिषीतिसूत्रे द्विलकारौ संयुक्तौ निर्दिष्टौ, तयो र
 लकारमनुवर्त्य लकाराभिहितकर्ता कर्मवत् स्याद्यदिकर्मवृत्तिक्रियोभ
 तीति कर्मवत्सूत्रशरीरं पर्यवस्यति । अतो लकारेण कर्तुरनभिधाने व
 कार्यं न प्रसज्यते । अत एव कृत्यकतखलर्थं प्रत्यया अपि कर्मकर्त्तरि
 भवन्ति, कर्तुल्लकारेणा नभिधानात् कर्मत्वादि देशाप्रवृत्तेः । ३
 अथ स्वयमेवमेतदयं भिन्नं सुभिन्नं वा कुसूत्रेनेत्यादौ भावार्थाना
 व्यक्तखलानां योगे कर्त्तरितृतीयैव प्रमाणम् ।

ननु कौञ्चौ निर्वर्त्यविकार्यप्राप्याणां कर्मणां विशेष इति प्रा
 कथ्यते -

यदुत्पत्तिस्वरूपेण फलेन व्यतिषज्यते । .

तन्निर्वर्त्य विकार्यविकारैः प्राप्य मतोन्यथा ॥ ७ ॥

यत्कर्मोत्पत्तिस्वरूपेण क्रियाजन्यफलेन संसृज्यते तन्निर्व
 नाम । यथा कटं करोतीत्यत्र उत्पादनार्थककरोत्यर्थफलीभूतोत्प
 संसृष्टः । यत्तु विकारैर्धात्वर्थफलैः संसृज्यते तद्विकार्यम् । विक
 स्तु क्वचिन्नाशस्वरूपः, यथा - शतं हिनस्तीत्यत्र शतः । क्वा
 चाशालुकूलो ऽवयवविघटनादिः, यथा-तृणं छिनत्ति कुसूत्रं भिन्नतीत्या
 तृणकुसूलादिः । उत्पत्ति विकारभिन्नेन फलेन संसृष्टं कर्मप्राप्यं, य
 ग्रामं गच्छति रूपं पश्यतीत्यादौ संयोग विषयत्वाधिकरणं ग्रामरूपादिः
 हरिस्तु-“सतीवा विद्यमानावा प्रकृतिः परिणामिनी । यस्य नाश्र
 यते तस्य निर्वर्त्यत्वं प्रचक्षते । प्रकृतेस्तु विवक्षायां विकार्य ” मि
 कंपक्षमुदाजहार । यस्य कर्मणः प्रकृतिः समवायिकारणं परिणामि
 योपादानतया नोपादीयते तत्क्रियाफलोत्पत्तिम निर्वर्त्यकर्म । यथाक
 करोतीत्यत्र कटः । नञ्च सदपि कटोपादानं वीरणं तथात्वेनाविष्यते
 यत्रच प्रकृतिरूपादीयते तद्विकार्यं । यथा कनकं कुण्डलं करोतीत्य
 कुण्डलं । कनकपदं कनकोपादाने लाक्षणिकं, कुण्डलपदसमानार्
 करणं । अथवा उपादानत्वं साध्यताच कुञ्चर्थः, तत्रोपादानत्वेन कनकः

साध्यत्वेन कुण्डलस्यान्वयः । तथाच कनकोपादानकः कुण्डलसाध्यकः प्रयत्नोवाक्यार्थः । विकार्ये कर्मणि प्रकृति द्विविधा, क्वचित् सती-उपादेय कालिकी, यथा वीरणं कटं करोति कनकं कुण्डलं करोति वेणुदलं चक्रं करोतीत्यादौ । क्वचि दविद्यमाना कार्या सहवृत्तिः, यथा काष्ठं भस्म करोति तण्डुलानोदनं पचतीत्यादौ । अवध्वंस उत्पत्तिश्च फलविधयाकुर्योर्थः, काष्ठध्वंसस्य भस्मोत्पत्ते श्वालुकूलोव्यापारो वाक्यार्थः । पचेरपि विकृतिरुत्पत्तिश्च पदार्थः, तण्डुलबिल्लेदिका ओदनोत्पादिका क्रियावाक्यार्थः । प्रकृतित्वन्तु काष्ठस्य परम्परया व्यावहारिकमिति तदर्थः ।

पक्षान्तर मप्याह हरिरेव कौश्रि दन्यथा निहृद्यानं- “ निर्वर्त्यश्च विकार्यश्च कर्म शास्त्रे प्रदर्शितं । यदसज्जायते यद्वा जन्मनायत्न काशते । तन्निर्वर्त्यं विकार्यन्तु द्वेषाकर्मव्यवस्थितं । प्रकृत्युच्छेदसंभूतं किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्तरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत् ॥ ” इति । पूर्वमसतएव सत्त्वमध्वस्तसमयसम्बन्धस्य समयसम्बन्ध उत्पत्तिरिति वैशेषिकादयः । कालिकविशेषणता सामान्येन नकोपि कुत्रापि समये संसृष्टः, दैशिकसंसर्गभेदेन कालिकविशेषणतानां भेदावश्यकत्वात् । अतएव गवावयवावच्छेदेन संयोगसंसर्गावच्छिन्नकालिक संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो गोमत्यपि काले वर्तते, नतु सप्तवायुसंसर्गावच्छिन्नकालिकविशेषणतासंसर्गेण ; इदानीमवयवेषु समवायेन गौर्नतु संयोगेनेति प्रतीत्या काले ऽवयवावच्छेदेन गवाभावस्य विपथीकरणात् अवयवसंयोगेन गवाभावस्य व्याप्यवृत्तितया, कालावच्छिन्नत्वासम्भवात् । अतएव चिरान्तरितस्याप्यनुभवयागादेः भङ्गतासुकृतादि संसर्गावच्छिन्नकालिकविशेषणतया स्वर्गस्मरणा व्यवहितपूर्वक्षण वृत्तित्वेन तत्करणत्वं सूचयाम् । तथाच ध्वंसभागभावादिस्वरूप दैशिकसंसर्गावच्छिन्न कालिकेनसर्वस्मिन्नपि काले मर्यादात्वेव सर्वोभाव इति नाभावोविद्यते सतः । जन्मलुप्रकाशएव । ब्रह्मा-

शस्तु समवायतादात्म्याद्य वच्छिन्नकालिक विशेषणतया प्रथमसमय
सम्बन्ध इति कापिलाः । यदाहहरिरेव- “उत्पत्तेः प्रागसद्भावो बुद्ध्य-
वस्थानिवन्धनः । अविशिष्टः सतान्येन कर्ता भवति जन्मनः ॥ का-
रणं कार्यभावेन यदावाव्यवतिष्ठते । कार्यशब्दं तदा लब्ध्वा कार्य
त्वेनोपजायते ॥ यथाहेः कुण्डलीभावो व्यग्राणां वासप्रग्रता । तथैव
जन्मरूपत्वं सतामेके प्रचक्षते” । इति । एवंचासतः सत्त्वंसतः
प्रकाशोवा भवत्युत्पत्तिः । धात्वर्थफलोत्पत्तिम निर्वर्त्य कर्म, यथाक-
टं करोति ओदनं पचतीत्यादौ कटौदनादिः । धात्वर्थ फलीभूत विकार
संसृष्टं विकार्यं, यथाशतुं हिनस्ति काष्ठं भिनत्तीत्यादौ शतुकाष्ठादिः
यथावा कनककुण्डलं करोतीत्यादौ कनक कुण्डलादि । “प्रकृत्युच्छेदे”
त्यादिकारिका ‘यदुच्छेदेन सम्भूतं निर्वर्त्यं कर्म साप्रकृति विकार्यकर्म,
यथा-काष्ठोच्छेदसम्भूतं भस्म निर्वर्त्यमिति काष्ठं विकार्यम्, सत्यामेव
यस्यांप्रकृतौ शुणोत्पत्तिर्धातुना प्रत्याच्यते तदपि द्वितीयं विकार्यं कर्म, यथा
सदेवशलाकास्वरूपं कनकं अवयवानाम नारम्भक संयोगमात्र विरोधना
कर्मणा भुञ्जत्वशुणोत्पत्त्या विकार्यं, कुण्डलपदस्य भुञ्जद्रव्य मर्थः; धात्वर्थो-
त्पत्तिस्तु भुञ्जत्व एवा र्थतोन्वेति, इत्यर्थिका ।

प्राप्यलक्षणमाह हरिरेव- “क्रियाकृता विशेषाणां सिद्धिर्यत्र
नगम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा संप्राप्य मितिकथ्यते” ॥ इति । तत्र
क्रियाकृता विशेषा उत्पत्तिक्षयोपचयादयो भावविकारा एवागणनीयाः ।

तदेवं वैयाकरणस्य मतं निरूप्य नैट्यायिकानां मतमुत्थाप्यते ।

कर्मत्वघटकाभागा लभ्यंते परतोयतः ।

द्वितीयार्थं स्ततो भेदसंबन्धाविति तार्किकाः ॥ ९ ॥

परस्मैवेतक्रियाविशेषणधात्वर्थ फलसम्भावित्वं कर्मत्वं ।
भवति च आभंगच्छतीत्यत्र आनभिन्नलवेतायां क्रियायां विशेषणीभूतेन
संयोगावच्छिन्न रूपद्वयाचकस्य गमे रथेन संयोगेन संसृष्टो ग्रामः ।

कर्मत्वव्यक्तं पदार्थास्तु ग्रामक्रियाफलानि नामधातुभ्यामिवलभ्यन्ते, प्रतियोग्यतुयोगिभावादयस्तु संसर्गमर्यादयाभासन्तइति न वाचकं पदमपेक्षन्ते । कर्मफलयोः सम्बन्धः परस्वस्वरूपो भेदस्थानन्यलभ्यत्वात् द्वितीयार्थः । प्रातिपदिकार्थं विशेषितः सम्बन्धः फले भेदश्च सामानाधिकरण्येन क्रियायामन्वेति । प्रातिपदिकार्थस्तु भेदे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रतियोगितयान्वेति । ननुपदान्यप्रतिपाद्ये भेदे प्रतियोग्यविशेषणधर्मावच्छिन्नस्यापि प्रतियोगित्वस्य संसर्गत्वेविरोधाभावात् । भवतुवा प्रातिपदिकार्थं आधाराधेयभावेन भेदे भेदस्तु प्रतियोगितावच्छेदकतासंसर्गेण क्रियायां विशेषणम् । विश्वेतेच गमनवद्भेदो ग्रामे ।

ननु भेदांशशक्तिरनधिका, तदनुभवस्य विवादप्रस्तत्वात् । चैत्रश्चैत्रं गच्छतीति प्रयोगप्रसंगश्च परया कर्तृसंज्ञया बाधादेव प्रतिहतः । संज्ञैव द्वितीया प्रयोजिका, ननु वस्तु, अधिशीङोधिकरणादपि द्वितीयादर्शनादितिचेत्; उच्यते-

भूमिं प्रयाति विहगो विजहातिमहीरुहम् ।

ननु स्व मितिनिर्देशे भेदएव निषिध्यते ॥ १० ॥

भवतिताव त्सार्वजनीनः खगोभुवंगच्छति नतुस्वमिति प्रयोगः । तत्र खगे भूकर्मक गमनकर्तृत्वं स्वकर्मकगमनकर्तृत्वाभावश्चोभयं, अथवा खगकर्तृकेगमने भूकर्मकत्वं स्वकर्मकत्वाभावश्चेति द्वयं तुकारेण तत्तदर्थएवानूद्यते । ननु मैत्रोभुङ्क्ते चैत्रस्तु पचतीत्यत्रेव पूर्ववाक्ये विधेयव्यावृत्त्यर्थस्तुकारः, पौनरुक्त्यप्रसंगात् । स्वपदसमभिव्याहृता द्वितीया यदिवृत्तित्वमात्रमभिधत्ते तदागम्यर्थफले द्वितीयांतार्थस्यस्ववृत्तित्वस्य, गमनेवा स्वसमवेतसंयोगजनकत्वस्य कथं नजानिषेधोयुज्यते । भेदस्य द्वितीयार्थतावादेतु विहंगवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव गमने निषिध्यते । एवं रूपं न गच्छतीत्यत्र गम्यर्थसंयोगे रूपवृत्तित्वाभाव एव नजा प्रतिपाद्यते ।

ननु तथापि चैत्रो ग्रामं गच्छति न मनुष्य मित्यादिप्रः
; तुपपन्नः, गमिफले मनुष्यसमवेतत्वस्य गमने मनुष्यान्तरनिष्ठ
न्याभ्यावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य च निषेधायोगात्; कथं वा
मनुष्यं गच्छतीत्यादिको न प्रयोग इति चेदुच्यते -

फलान्वयिनि वृत्तित्वे भेदे व्यापारगामिनि ।

अन्वेति व्यक्ति रैकैव तत्सामान्यं निषिध्यते ॥ ११ ॥

या प्रतिपदिकार्थव्यक्ति द्वितीयार्थवृत्तित्वेऽन्वेति सैव
वृत्तित्वन्तु फलान्वयिभेदप्रतियोगितावच्छेदकतया व्यापारान्वः
चैत्रो मनुष्यं गच्छतीति न प्रयोगः, वृत्तिवान्वितमनुष्यव्यक्ते
न्ययायोग्यत्वात् । चैत्रो न मनुष्यं गच्छतीत्यत्र तु तत्तन्मनुष्य
संयोगजनकरवविशिष्टे यावत्तन्मनुष्यनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि
च्छेदकत्वं ताव दभावकूट एव नञा प्रतिपाद्यते । भवतु वा
समवेतसंयोगजनकरव स्ववृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
तत्सर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताको मनुष्यसामान्याभाव एव गमने
बोध्यः । द्वितीयाद्यु संयोगेन घटो नास्तीत्यत्र संयोगादिपद
प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गानुवादकतया साधुः । एव मेव चै
वायं भ्राता इत्यादौ चैत्रान्यनिरूपितानि यावन्ति भ्रातृत्वानि
भ्रातृत्वसंसर्गेण चैत्रान्यसामान्यस्य वा व्यवच्छेद एवकार
पाद्यः । भ्रातृत्वन्तु स्ववृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदिका
जनकपुरुषप्रथोऽन्यतावच्छेदिका च या शरीरत्वावान्तरजातिः त
निति बौद्धाधिकारविवरणे प्रपञ्चित मस्माभिः ।

स्या देतत्, अधिकरणत्वं निरूपकतयाधेयत्वं वा स्व
फलान्वयि नद्वितीयार्थः, कालं पचतीति प्रयोगप्रसंगात्, पचिफ
कालनिष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वात् । तत्तद्भातुसमभिव्याहृतद्विती
त्वत्संसर्गावच्छिन्नाधिकरणाववाचकत्वे शक्त्यानन्त्यप्रसंगात् ।

द्वर मधिकरणं द्वितीयार्थः, तस्य तद्धातूपात्तं फले तेन संसर्गान्वय इति व्युत्पत्तिवैचित्र्यमिति चेत् ?

निमित्त मन्तरा शब्दाप्रवृत्ते र्सर्वकर्मसु ।

निमित्तैक्यासम्भवा च न द्वितीयाश्रयार्थिका ॥ १२ ॥

द्वितीयादिप्रत्ययानां विश्वस्मिन्नेवानवच्छिन्ना शक्तिः, तथा स्वरूपेण स्मारिते वस्तुनि तादात्म्येन प्रातिपदिकार्थान्वय इति कल्पो न सम्भवति, स्वरूपतः तत्तत्पदार्थविषयकवृद्धित्वावच्छेदेन द्वितीयः पदजन्यत्वावगाहिनो नित्यसंकेतस्य सम्भवेपि लौकिकैः तद्ग्रहणासम्भवात् स्वरूपेण विश्वस्यानुपस्थितेः । नापि विश्वत्व सुपलक्षणी कृत्य संकेतग्रहः, तादृशेन ग्रहेण स्वरूपतो विश्वस्य स्मरणासम्भवात् । एवं न कोपि शब्दः प्रवृत्तिनिमित्तविरहितशक्तिमान् । अथ सर्वकर्मसाधारणं किमपि निमित्त माश्रयणयिम् ? तत्राधिकरणत्वं नाम तत्संसर्गावच्छिन्नानुयोगित्वस्वरूपं संसर्गभेदा द्विद्यत एव । ननु सकलसंसर्गानुगतम् । सम्भवदपि गगनाभावादितुल्यशरीरात्माद्यभावादिभि रविनिगम्यतया शक्यतानन्त्यापादकम् । नच तत्स्वरूपेण भासितु मर्हति, अजातित्वात् । तस्मा द्रौत्वजाति रिवा खण्डाश्रयत्व ममानकम् । स्या द्वा ऽभावादिवत् । तच्च न स्वरूपेण भासते । तस्मा त्संसर्गभेदभिन्न मधिकरणत्व माधेयत्वं वा द्वितीयार्थः । यत्तु अधिकरणत्वादेः शक्यत्वे तद्भूतिधर्मान्तरं शक्य तावच्छेदक मावश्यक मित्यनुशासनप्राहिता मधिकरणत्वस्वरूपविशिष्टे वृत्ति मेव किमिति न रोचये दिति । तत्तु तद्दर्शनसिद्धान्तानभिज्ञत्व द्योतनमात्रम् ।

ननु तथापि भावप्रधान माख्यातमिति निरुक्तस्मृत्या क्रियाया एव प्राधान्य सुपगम्यते, तत्कथं नैट्यायिकाद्यभिमतः प्रथमान्ताद्यर्थ विशेष्यको वाक्यार्थबोधो न विरुध्यत इति चेत् ?

भावप्रधान माख्यात मिति निर्वचनमृतेः ।

आख्यातार्थेषु भावस्य प्राधान्य मनुशिष्यते ॥ १३ ॥

भावप्रधान माख्यातमिति निरुक्तमृते राख्यातार्थेषु षटेभ्यो नवादिकेषु भावनाया एव धात्वर्थं प्रति प्राधान्य मर्थः, पदेन भावनाया अभिधानात् । अथाचार्यकल्पा इतिवत् पचन्ति पुरुषा इति प्रयोगप्रसंगः, प्रधानप्रकृत्यर्थस्य ईषदपरिस्वमात्प्रपात्तसंख्यानवययोग्यतया तिङुपात्ताया इव सुबुपात्ताया अपि बहुत्वसंख्यानवयसम्भवादिति चेत् ? स्या दयं कर्तुं राख्यातार्थतावादिनां भावनात्तु धातूपात्तेषु तिङुपात्तापि न संख्यानवय मर्हतीति त्वार्थक मेकवचनम् ।

पचन्ति कल्पं पुरुषा यान्तिरूपं जना इति ।

शाब्दिकानां मिवास्माकं मध्येकवचनं ध्रुवम् ॥ १४ ॥

ननु पश्य मृगो धावतीत्यत्र मृगस्य धावनक्रियां प्रति ज्येष्ठेन तस्यैव कर्मतया दर्शनेनवय स्वीकर्तव्यः, अन्यथा वा प्रसंगात् । तथा च मृगा द्वितीया दुर्वारा स्यात्, धातो रिति दासाभावेन प्रातिपदिकत्वादिति चेत् ? सत्यं, वाक्यैकवाचाच्च वाक्यार्थः कर्मत्वेन विवक्षितो ननु वाक्यं प्रातिपदिकमिद्वितीयाप्रसज्येत । वाक्यं वृत्तार्थवत्त्वाभावात् कृतद्वित्वसमाप्तनियमविधेर्ना न प्रातिपदिकम् । अतएव-

देवाकर्णयसंग्रामे चापेनासादिताः शराः ।

मलिनन्ते वपुस्त्राया दित्यादावेकवाक्यता ॥ १५ ॥

संग्रामाधिकरणक चापकर्तृकासादनकर्मणौ विशिष्टा स्वरूपकर्मत्वसंसर्गेण देवसम्बोधकाकर्णनक्रियायां, मलिनस्य विशेषण भागोपसंक्रान्तविशिष्टहेतुतासंसर्गेण स्त्रानेचान्वयेपि न

हरिस्तु अष्टसुत्रयामातुः स्मृतमित्यादौ समासनिषेधएव प्रयोज
 नहि कृद्योगषष्ठीसम्भवति, कृतसुनिष्ठायाः पशुदासात्, इत्यभिप्राये
 “निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते । शेषलक्षणया षष्ठ्या सः
 सस्तत्र नेप्यते ” इत्यनुशशास ।

यत्तु “ज्ञोविदर्थस्यकरणे” इति सूत्रे प्रवृत्त्यर्थके जानातौ सर्पिषोऽह
 करणत्व विवक्षायां सर्पिषो जानीत इति, “अधीगर्थदयेशां कर्मणि”
 सूत्रे मातुः स्मरति दीनस्य दयते जनस्य ईष्टइति, “रुजार्थानां
 ववचनानामज्वरेः” इति सूत्रे ज्वरसंवापि वर्जितानां रोगार्थानां भावव
 काणां धातूनां कर्मणि षष्ठीस्यादित्यर्थके रोगश्चौरस्य रुजति, अ
 रिस्वन्ताप्योः रोगश्चौरं ज्वरयति वा, भावान्यकर्तृके नदीकूलं
 जतीति, “आशिषिनाथ” इति सूत्रे सर्पिषोनाथत्वे - आर्शाभिन्नाथत्वे
 माणवकं नाथतीति, “जासिनिग्रहण नाटक्राथापिषां हिंसाया” मितिस्
 चोरस्यो ज्जासयति निहंति उच्चाटयति क्राधयति पिनष्टीति, अहि
 यांधानाः पिनष्टीति, “व्यवहृपणोऽस्त्वमर्थयोः” “दिवस्तदर्थस्ये” ।
 सूत्रयोः क्रयव्यवहारार्थकानां व्यवहृपणिदिवानां कर्मणि षष्ठीत्यर्थकस्य
 शतस्य व्यवहरति पणति दीव्यतीति, गणनार्थके व्यवहृतौ शलाकां
 वहरति, स्तुत्यर्थके पणो दीव्यतीति च ब्राह्मणं पणायति दीव्यतीति, “कृ
 प्रतियत्ने” इति सूत्रे प्रतियत्नो गुणधानं तत्र वर्तमानस्य कृ
 कर्मणि षष्ठी स्यादित्यर्थके एधोदकस्योप स्फुरते इति कृ
 वाख्यातांते रुदाहरणं प्रत्युदाहरणं च; तत्सर्वं कृदंतोऽलक्षणतया नेयमि
 हरदन्तः । एवं “कृतोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे” इति सूत्रेण विहिता वि
 होभूक्ते द्विरहो भोजनमित्यादौ शेषश्चपि समासप्रतिषेधाथैव, ता
 प्येणाधिकरणता विवक्षायांतु द्विरहनिभोजनमित्येव विग्रहो द्विरह
 जनमिति समासश्चात्तरप्रकृतिस्वरोपेतः प्रमाणम् ।

सर्वनाम समानाधिकरणे प्रथमादयः ।

अन्यत्र हेतुपर्याये तृतीयाद्याविभक्तयः ॥२॥

हेतुकारणनिमित्त प्रयोजनार्थादिशब्दो यदि सर्वनामसमाना-
धिकरण स्तत्रको हेतु वसतिकं हेतुवसतीत्यादिक्रमेण सर्वा-
विभक्तयः । अनेन निमित्तेन वसतीत्यादौ तृतीयाद्याएव साधवो न
प्रथमाद्वितीये । अतएव यथायथं हेत्वादिशब्दोजनकं प्रयोजनंचाभि-
धत्ते इत्यभिहितं प्राक् । विभक्ततीनां तद्धेतुकत्वमर्थः शेषोवा ।

अतसर्थयुतात् षष्ठी द्वितीयाप्येनपायुतात् ।

दूरान्तिकार्थयुक्तातु षष्ठीपक्षेतु पंचमी ॥ ३ ॥

ग्रामस्यदक्षिणतः पुरापुस्तत् उपर्युपरिष्ठादित्यादौ षष्ठ्येव ।
विन्ध्याद्दक्षिणतइत्यादौ विन्ध्वप्रारभ्यदक्षिणतइति त्यवन्ताध्याहारेकर्मणि
पंचमी । एवं दक्षिणेनग्रामं ग्रामस्यवेत्यनेन एनन्तेनयांषष्ठी द्विती-
याच्च प्रमाणं, ननु पंचमी, प्रकृतायाः पंचम्याः षष्ठीद्वितीयेचाधिके
भविष्यतइति महाभाष्यात् । तथा धनप्रतिगृहाद्दुत्तरेण तोरणेना
स्मदीयमित्यादावुत्तरेणेतपदं तृतीयान्तं, तदापि तोरणेनेत्यस्य समाना-
धिकरणं, अतोदिक् शब्दयोगेपंचमी । ततः पश्चात् स्त्रंस्यन्त इति
भाष्यप्रयोगादतसर्थं प्रत्ययान्तोपि पश्चाच्छब्दः पंचम्यां निमित्तम् ।
लुप्तोप्यतसर्थप्रत्ययः षष्ठीनिमित्तमिति प्राक् ग्रामादित्यादौ प्राप्तांषष्ठी
अपवदति । अञ्चूत्तरपदयोगे पंचम्याः प्रतिप्रसवइत्यभिहितं मधस्तात् ।
दूरमन्तिकं ग्रामस्यग्रामादित्युभयमपि प्रमाणम् ।

कृदन्तधातुयोगेन भवेत्कर्तारिकर्मणि ।

प्रधानेनियंताषष्ठी गुणेत्तुभयथामता ॥ ४ ॥

ओदनस्यपाकः कृष्णस्य कृतिरित्यादौ द्वितीयावत् कर्मत्वं
कर्तृत्वं च षष्ठ्यर्थः । द्विकर्मकधातुयोगे प्रधानकर्मणि षष्ठ्येव, गुण
कर्मणि द्वितीयाप्रमाणम् । नेताश्वस्य ग्रामस्य ग्रामंवा । एतेन “ क-
र्तृकर्मणोः कृती ” त्यनुशासनं व्याख्यातम् । नन्वत्र सूत्रेकृतीति व्यर्थं,

“ नलोकाव्ययनिष्ठाखल्वर्थतृणा ” मित्यनेन लादेश पर्युदासे ऽर्थादेव कृदन्तधातुयोगे कर्तृकर्मणोर्लाभादिति चेन्न; कृतपूर्वीकटमित्यादौ तद्धितयोगे कर्मषष्ठ्यपवादाप तदुपादानात् । अथ पूर्वं कृतमनेनेति विग्रहे सपूर्वाञ्चेति सूत्रेणसोपपदात् पूर्वपदादिनिः कर्तरिविधीयते, तत्र कृतपदस्य कटसमानाधिकरणत्वे वृत्तिरेवानुपपन्ना, ऋद्धस्यराज्ञः पुरुषइत्यादाविव सविशेषणानां वृत्तिर्नेति वार्तिकेन तन्निषेधात् । सूत्रे कृतीत्यस्याप वैयर्थ्यं, निष्ठाभिहितेकर्मणि अनभिहिताधिकारीय षष्ठ्यप्रसक्तेः, कटमिति तदपवादेन द्वितीयानुपपन्ना, तस्याअप्यनभिहिताधिकारीयत्वात्, अत्रकृतमितिभावक्तान्तप्रविवक्षितकर्मकमेवपूर्वेणसमाप्तमासाद्य कर्तरि तद्धितं जनयित्वा कृतपूर्वीति शब्दं साधयति, सच प्राक्कालिककरण कर्तेतिसोध्यसमर्थो वतिष्ठते, भावक्तान्तकृजर्थेच कटकर्मत्वान्वयं भाषमाणो भट्टोजि बभ्राम, कर्मान्वयिनः कृजो भावप्रत्ययदौर्लभ्यात् । अन्यथा भावप्रत्ययान्तगम्यर्थे ग्रामकर्मत्वस्यान्वयसम्भवेन गतं ग्रामं गम्यते वा ग्राममिति प्रयोगापत्तेः, अविवक्षितकर्मकत्वे कदापि कर्मान्वयस्य विवक्षितकर्मके भावप्रत्ययस्य चानुपपत्ते रवस्थाभ्युपेयत्वात् । कर्मप्रत्ययान्तकृतपदस्य वृत्त्यभ्युपगमेतु कर्मणि षष्ठीप्रसक्तेः द्वितीयोत्पत्तेरप्यसम्भव एव वर्तते । किंच कृजोर्थे कर्मान्वयोपगमे कथं च कृतीत्यनेन तद्वारणं, निष्ठापर्युदासानुसरणैकशरण्यत्वे तु किं कृतीत्युपादानेन ।

यदपि कारकाणां सर्वत्र प्रत्ययार्थभावनाया मेवान्वयो नतु धात्वर्थे, “ गुणानां च परार्थत्वा दसम्बन्धः समत्वा त्स्या ” इति न्यायात्, कर्मभावप्रत्ययाव्ययकृतश्च भावना मभिदधति, अन्यथा कारकान्वयानुपपत्तेः; कर्मकर्तृकृतां तु शक्त्या भक्त्या वा भावना बोधकत्वमिति ग्रामे गतवा नित्यादौ कृदर्थभावनायां ग्रामकर्मकत्वस्येव कृतपूर्वीकर्तृवाचकतद्धितोपात्तभावनायां कटकर्मत्वस्यान्वयः; कृदर्थभावनाकर्मणो निष्ठयाभिधानेपि तद्धितार्थकर्मणा मनभिधाना च

द्वितीयानुपपत्तिः, तथा च कृदुपात्ताया भावनायाः कर्मण्येव षष्ठो, ननु तद्धितोपात्ताया इत्यावेदयितुं कृतीतिसूत्रे निर्दिष्टमिति । यदाह हरिः-
 “ ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम् । अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः । क्रिया सम्बध्यते तद्धत् कृतपूर्व्यादिसंस्थिता ” इति । क्रिया - भावना, कर्त्रा योगः कर्त्रैकदेशे क्रियाया मन्वयः, अविग्रहा प्रधानमिति तदर्थ इति भाट्टै रुक्तम् । तच्चिन्त्यम्, भाव कृतां भावनावोधकत्वस्यानुभवविरुद्धत्वात् । भवतु तदौदनस्य पाक इत्यादौ शेषे षष्ठ्येव, कृद्योगषष्ठोतु कर्तृकर्मकृतसु एवोपपत्स्यत इति चेन्न,- उभयप्राप्तौ कर्मणीत्यस्य निर्विषयकत्वापत्तेः । ननु करणादिवत् तद्विषयः, वस्तुतो गुणानां चेति न्यायेन भावनायां कारकत्वेनान्विते धात्वर्थे कारकानन्वयो निर्णीयते, ननु घञन्तेन प्रधानवदुपस्थापिते तस्मिन्निति चेन्न,- तथापि कृतपूर्वीकटमित्यादौ कृतपदार्थस्य तद्धितार्थभावनायामनन्वये ऽसामर्थ्यमन्वयेतु तेनैवाकांक्षा विच्छित्तेःनवटादेःकर्मत्वेनतत्रान्वयःसम्भवति।अन्यथा धात्वर्थान्तभूतकर्म कपत्त्यर्थभावनायामपि कर्मन्वयप्रसंगात् । अथ कृतादिपदार्थपरित्यागेन कृत पूर्वीत्यस्य प्राक्कालीन भावनावानर्थः, तदापक्व पूर्वीसूपानधीत पूर्वी वेदानित्यादेः पर्यायताप्रसंगः । पक्वादिपद समभिव्याहृतेन तद्धितेन पाकादि भावनैव प्रतिपाद्यत इति नतद्धितानांपर्यायत्वमिति चेत्? एवंसति विग्रहावस्थायां समासावस्थायां च विवक्षितस्यापि निष्ठार्थस्य केवलं निरर्थकत्वं युज्यते, ननु धातोः। अतो धातोरर्थे धात्वर्थोपाहित तद्धि तार्थभावनायां वा कर्मन्वयः सम्भवतीति किन्तद्धितानां पाकादि भावनावाचकतया नानार्थताभ्युपगमेनेति चेत् ? उच्यते-

क्रियाकृतायां भावनाया मिनिः क्तान्तो निरर्थकः ।

सूत्रे कृतीत्युपादानसामर्थ्या दवसीयते ॥९॥

पक्वपूर्वीसूपानित्यादौ पाकाद्यनुकूलभावनावानिनि प्रत्ययस्यै-
 वार्थो ननु पाककर्मपाकोवा क्तान्तस्य, पच्यादिपदजन्य पाकाद्युप-

स्थितेः पाकानुकूलभायनावति तद्धितवृत्ति ग्राहकतथैवोपयोगा
द्वितान्तजन्यवाक्यार्थबोधे साक्षादजनकत्वादि दमादिपदजन्य
क्षोपास्थितवत् । यदि च तत्र पच्यर्थेकारकान्वयः स्यात्त
कृदन्तत्वेन शेषषष्ठ्येव प्रवर्तेत । निष्ठापर्युदासेन षष्ठीवार
पादान मनर्थकमापद्यते । तदुपादानसामर्थ्यमेव पक्षपूर्वीत्य
पदोपपद वैयर्थ्यमर्थापयतीति दिक् । कुद्योगषष्ठीविधिरनि
यैरामोदमुत्तममिति भङ्गिप्रयोगात् तदर्हमिति निर्देशात् ।

कर्मण्येवोभयप्राप्तौ तृतीयाकर्तरीदृशी ।

व्यवस्थाप्रायिकी तेन काचित्षष्ठ्यपि कर्तरि ॥६॥

आश्चर्यगवान्दोद्भोगोपेनेत्यादौ कर्तारितृतीयावत् षष्ठ्यपि
शब्दानामनुशासनमाचार्यस्येति दर्शनात् । यत्र पुनरकाव
भाववाची स्त्रीप्रत्ययान्तः तत्र कर्तृकर्मणोरुभयोः षष्ठ्येव
भेदिकारुद्ध्य जगतोविभत्सावेत्यत्र रुद्भकर्तृको जगत्कर्मको भेदं
लाषश्च वाक्यार्थः ।

उकारान्तालडादेशा उकाव्ययखलर्थकाः ।

षष्ठीविधौपर्युदस्ताः कृतसुनिष्ठातृणौ तथा ॥७॥

हारिं दिदृक्षु रलंकरिणु रित्यादा तुकारान्ताः, स्तृष्टि
कुर्वाणइत्यादौ लादेशाः, शन्नूयातुक इत्यादातुकः, पार्ककर्तुमि
वव्ययाः ईषत्करो दुष्करोवा प्रयासो लोकेनेत्यादौ खलर्थाः, अ
घटंकृतवान् इत्यादौकृतकृतवत् स्वरूपानिष्ठा, वेदमधीयन् सोमंप
भात्मानंमण्डयमानः कर्त्वालोका नित्यादौ शतशानन्चानशूतन्
तन्प्रत्याहारवाच्याः, एतेषा मन्योन्याभावः षष्ठीप्रयोजककृतिवि
लयोपतिष्ठते । लक्ष्याः क्लामुक इत्यादौकमिप्रकृतिकस्यं

नित्यं मुरं मुरस्य वा द्विषन् इत्यादौ द्विषि प्रकृतिकस्य शतु
विभाषा षष्ठीनिमित्ता प्रतिप्रसूयते । “इक्ष्वाकूणां दुरापेभ्यं त्वदधीनाहि
सिद्धय ” इत्यत्र इक्ष्वाकूणां सिद्धय इति, “अपि वागधिपस्य दुर्वचं
वचने तद्विदधीत विस्मय ” मित्यत्र वागधिपस्य विस्मयमितिव
योजना; तेनैक्ष्वाकुभिर्दुरापे वागधिपेन दुर्वचं मित्यादिप्रयोगापादनं
समाहितम् ।

भविष्यत्याधमर्ण्ये च नेनः षष्ठीनिमित्ता ।

भविष्यति नचाकस्य कृत्यानां वा तु कर्तारि ॥८॥

सज्जनं पालको वतरिष्यतीत्यर्थात् पालनेपि भविष्यत्स्वाव
गमा दक प्रत्ययस्य न षष्ठीनिमित्तत्वम् । ब्रजं गामीत्यत्र भवि
ष्यद्ब्रजगमनकर्तारि शतंदायात्यत्र शताधमर्ण्यप्रयुक्तदानकर्तारि च
विवक्षितं नेनप्रत्ययस्य तथात्वम् । कृत्यानां तव्यादीनां प्रत्ययानां
योगे द्विकर्मकधातावनभिहिते कर्तारि गौणकर्मणि च यथायथं तृतीया
द्वितीये, नतु षष्ठी, गोविन्देन नेतव्या ब्रजं गावो नतु गोविन्दस्य
ब्रजस्येति । “गयो माणवक स्ताम्ना” मित्यादौ कर्तारि कृतप्रत्यये कर्मणि
षष्ठ्यवसेया । मम मया वा खेषो हरि रित्यत्र कर्तारि षष्ठी
तृतीया च प्रमाणम् ।

लिट्कार्यकारिणोः षष्ठी किकिनोः प्रतिषिध्यते ।

प्रतिप्रसूयते तोसून् कसुनो स्तन्निमित्ता ॥९॥

“आह्वगमहनजनः किकिनो लिट् चे ” त्यनुशांसनेनादन्ता
ददन्ता द्रुमिहनिजनिभ्यश्च लिट्थे किकिनो विधीयते, तत्रापि षष्ठी
निषेधः । वज्रस्य पशोक्षातीतभरणकलौत्यर्थे वज्रं बाधिरिति, तथा
जलं पपिः, दण्डं दधिः, ग्रामं जग्मिः, शतं जग्मि रित्यादिप्रयोगात् ।
वस्त्रानपाकर्तु मित्यर्थे पुरा घत्सामा भवाकर्तु इत्यत्र तोसून्, क्रूरान्

विसर्पितु मित्यर्थे पुरा क्रूरस्य विसृप इत्यत्र कसुन् एव मव्ययावपि
तोसुन् कसुनौ षष्ठ्यपवादकाविति तयोः कृत्वेन प्रसक्ताया अव्यय
त्वेन प्रतिषिद्धायाः षष्ठ्याः प्रतिप्रसवोपम् ।

शब्दैस्तुलोपमाभिन्नै र्योगे सादृश्यवाचिभिः ।

प्रतियोगिनि षष्ठी च तृतीया चानुशिष्यते ॥१०॥

सादृश्यवाचिभिस्तुल्यसदृशादिशब्दै र्योगे चन्द्रेण चन्द्रस्य
वा सदृश इत्यादौ तृतीया षष्ठी च प्रतियोगित्वमभिधत्ते । चन्द्रस्य
तुलां चन्द्रभ्योपमेत्यत्र षष्ठ्येव प्रमाणम् । न तृतीया । “तुल्यां यदा
रोहति वाससा” इत्यत्र “स्फुटोपमं भूतिसितेन शंभुना” इत्यत्रच सहार्थे
तृतीया, समंचमर्थेवतुलाभिलाषिणइतिवत् । चन्द्रवन्मुखमित्यादौ इवादि
शब्दयोगे न तृतीया षष्ठीवा, “तुल्यार्थे रतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्या”
मिति सूत्रे बहुवचनेनैव कडारा इत्यादाविव तुल्यप्रभृतिलाभे प्यर्थग्रहण
सामर्थ्येन यथेवादिशब्दानां प्रयुदाससिद्धेः । वस्तुतोऽन्योन्याभावार्थ
कस्य नञः प्रतियोगित्वविशेषादावर्थे पंचमीषष्ठ्यादेरिव इवादिनिपा-
तानामपि विभक्तिविशेषनिर्व्यपेक्षत्वस्वाभाव्यात् ।

यत्तु निपातानां सर्वत्रदर्शने न्विताभिधानमेव व्याप्यं, नञश्च
प्रतियोगित्वसांसर्गिकविषयताका न्योन्याभावादिविषयकबुद्धाविवस्व
प्रतियोगित्वसांसर्गिकविषयतानिरूपितसादृश्यविषयताविशिष्टबुद्धौ
संकेतस्ययुक्तत्वात्; अतएव केवलादिवादिपदादनन्तरणमुखादिपदेन
तुल्यंमुखमित्यादाविवसादृश्यविशिष्टंमुखंनप्रत्याद्यते, निप्रतियोगिक
सादृश्यबोधने इवादीनामसामर्थ्यात् । अतएवेवादिपदेन प्रतियोगित्वा-
नुयोगित्वस्वरूपोमानत्वोपमेयत्वयोः श्रुतिमात्रेणावगमादिवादिशब्द-
योगे श्रौतीनुपमासुदाहरणयालंकारिकाः । प्रतियोगित्वादि संसृष्टसा-
दृशानुभवं प्रतीवादिपदसामर्थ्यावधारणेपिसादृश्यत्वमात्रेण स्मरणं ना
नुपपन्नं, एवं च चन्द्रइव चन्द्रेनेत्यादौ संसर्गतयालंभ्येथे न षष्ठ्यादि,

उक्तार्थानामप्रयोगात्, पक्त्वाभुङ्क्तेइत्यादौ भावेकत्वाप्रत्ययेन संसर्गाभूत
मानकर्तृकत्वलाभा च्छेत्रेण पक्त्वा चैत्रो भुक्तइत्यादयो न प्रयोगाद्वा
तच्चिन्त्यं, समानकर्तृकत्व सांसर्गिकविषयिता निरूपित धातुप्रयो
विषयता विशिष्टातुभवे क्त्वासङ्केतोपगमे चैत्रः पक्त्वा च्छेत्रेणभुज्यते
प्रयोगापत्तेः, अन्यलभ्ये संसर्गे घटो न चन्द्रइवे त्यादौ प्रातिपदिकार्थम
प्रथमापत्ते रिति दिक् ।

आयुष्यमद्रकुशल सुखप्रभृतिभि हिंतेः ।

योगेचतुर्थीषष्ठीवा तत्राशिष्यनुशिष्यते ॥११॥

आयुष्यं चिरजीवितं, मद्रममंगलनिवृत्तिः, कुशलमनामयं, सु
एतदर्थे हिंतिशब्देन च योगे तस्मै तस्यवायुष्यंवाभूयादित्यादा वाशी रथ
लकारयोगे षष्ठी चतुर्थी च साधुः ।

इति पदवाक्यरत्नाकरे षष्ठी विवरणम् ॥६॥

ड्योस्सुपस्सप्तमीतत्रानुबन्धौ डिसुपोर्ङ्यौ ।

अथाधिकरणंसप्तम्यर्थो धात्वर्थसंगतम् ॥१॥

अधिकरण अधिकरणत्व माधेयत्वंवा सप्तम्यर्थः । तच्चाधेय
स्थाल्या मोदनंपचतीत्यादौ कर्मघटित सामानाधिकरण्येनफले, गेहेके
पचतीत्यादौ कर्तृ घटित सामानाधिकरण्येन व्यापारेऽन्वेति । “ या
न्नग्नौपचेदन्नं तत्र होमोविधीयते ” इत्यादावग्निपदं स्थालीपरं, तद
यत्वं सामानाधिकरण्येन पचपर्थफलेऽन्वेति । भवतुवा परंपरयावह
धेयत्वमेव सप्तम्यर्थः, अतएव तच्छब्देन वहेः परामर्शोपि संघटो
मिथिल्लास्थो राजा पाटलीपुत्रे ब्राह्मणेभ्यो ददातीत्यादौ सप्तम्यर्थो
प्रदान घटित सामानाधिकरण्येन धात्वर्थेऽन्वेति, किंतु साक्षादेव ब्र

जेषु । एवं गिरौ वृक्षात् पर्णपततीत्यत्रापि सप्तम्यर्थो वृक्षे
पादान घटित परंपरया पतने । यदाहुः - “ कर्तृकर्म व्यंविदि
धारयत् क्रियाम् । उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणस्मृ
देशिककालिकान्यतरसंस्पर्गावच्छिन्न मधिकरणत्व माधेयत्वं
तादृशंच क्रियाधिकरणत्वं कर्तृकर्माधिकरण एव स्वीक्रियते
त्रेत्यपिबद्धति । अत्रच क्वचिदाख्यातोपस्थितकालावच्छिन्न
त्वमेवसप्तम्या प्रत्याग्यते, शृङ्गाभिर्गत्य अंगणेपचमानंचेत्रेः
चतीति नप्रयोगः । क्वचिदन्यकालावच्छिन्नमप्यधिकरणत
भावितां चैत्राधिकरणता सभिसंधाय ग्रामेगच्छतीति प्रयुं
पेतिष्ठतीत्यादौ आतपपदं तत्संयुक्त प्रदेश परमिति संक्षेप

समभिव्याहृताचेत्स्या द्विप्रयार्थकधातुभिः ।

वैज्ञानिकाधिकरणं तदानिर्वक्ति सप्तमी ॥ १ ॥

सविषयार्थक धातुसंबलिता सप्तमी विशेष्य निरूप
स्वरूपां वैज्ञानिकी माधेयता मभिधत्ते, शुक्तौ रजतत्
च्छति वेद्यादौ शुक्तिविशेष्यतानिरूपकप्रकारत्वा
त्वात्मककर्मघटितपरम्परया ज्ञानादावन्वेति ।

दूरान्तिकार्थकाच्छब्दा दाधारेसप्तमीविधिः ।

विभक्त्यन्तरतोवाधे प्रतिप्रसवतांगतः ॥ ३ ॥

सप्तम्यधिकरणेचेति सूत्रेचकारेण दूरान्तिकार्थकशब्
सप्तमीविधिर्यद्यपि नाप्राप्तप्रापकः, तथापि दूरान्तिकार्थेभ्यो
सूत्रेण प्राप्ताभिर्द्वितीयातृतीयापंचमीभिः सप्तम्याबाधप्रसक्तौ
त्रिकल्पोयम् । तथा च ग्रामादूरन्दूरेण दूरादूरेवावत
प्रयोगा स्साधवः ।

सप्तमी स्यात् कर्मणि वा यदिष्टादिपदादिनिः ।

अन्येतु नित्यमेवात्र सप्तमीत्याचक्षिरे ॥४॥

इष्टादिगणा दुत्पन्नस्य कर्तरीनिप्रत्ययस्य याने कर्मणि सप्तम्य
यां चाद्दृशिष्यते, तेनाधीतीवेदान् वेदेषु वेत्यादौ वेदकर्मका
हन्ति बोधः । अत्र मुख्ये कर्मण्येव सप्तमी, नतु गौणे,
।स मधीतीत्यादयः प्रयोगाः सूचपादाः ।

इति पदवाक्यरत्नाकरे कारकसप्तमी विवरणम् ॥

निमित्ता त्कर्मसंयोगे या सप्तम्यनुशिष्यते ।

चतुर्थ्या इव तादर्थ्यं मर्थो स्या इति शाब्दिकाः ॥१॥

“ चर्मणि द्रीपिनं हन्ति दन्तयो हन्ति कुंजरम् । केशेषु
हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥ ” इत्यादौ सप्तमी चतुर्थोव
मथवा तृतीयाव निमित्तरत्व मभिधत्ते । चमर्थं द्रीपिहननमिति
प्रः । सीमा अण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । “ सीमा
मतिक्षेत्रे ष्वण्डकोशेषु च स्त्रियाम् ” “अथ पुष्कलको गन्ध
पणकीलयो ” रिति मेदिनी । सीमा घाटा, तज्ज्ञानार्थं पुष्क
शंकुः, हतो निखात इत्यर्थः, इति ह्रदत्तः । अत्र कर्मणा
सप्तमायो वा निमित्ते स्वरूपसन्नेव सप्तमीसाधुतायां प्रयोज-
शाब्दबोधविषय इति शाब्दिकाः । कर्म क्रिया, तद्योगे तादर्थ्यं
भिधत्त इति सूत्रार्थः । अत एव अविद्यारजनीक्षये यदुदेती
निमित्तसप्तमी उपपद्यत इत्यपरे ।

यत्कर्मकर्तृको भावः परतन्त्रतया स्थितः ।

लक्षकोन्यस्य भावस्य ततो भवति सप्तमी ॥२॥